

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐ

ԿՈՌԻԿՈՍ

Թ. — Պատմութիւնը. — Մովին մէջ պարիսպի ձեւով կանգնած և ցամաքի վերայ քարաժայռի նման բարձրացած բնական այծ անուանի մամրոց մէկ փարսափ ճանապարհով հեռու է Թաթլը Սու գետակի բերանէն։ Մովեզերքի մամրոջ երկաթութեան վրայ կը տեսնուին բնական անհամար խորշեր ու գերբուկներ, տարածուած ծովի կապուտակ ակիքներուն և լեռնաբլուրներու կանաչորակ կողերուն միջև, որոնց թիկունքներէն բարձրացող լեռները երկրին հին բնակիչներու անունով կը կոչուին Արիմի կամ Արիմոս, հաւանաբար Արամացիք իմաստով։ Ըստ յունական գեղարանութեան։ Սակայն Տրոպաղայի պատերազմէն դարձող Կիլիկիցի բնիկ Յոյներ հերքեցին այս առասպելը. և որովհետեւ Հոմերոս իր Իլիականին մէջ հին Ասորինքը եղող Արամացիները և ասոնց բնակավայրը ներգոյական հրովով կը յիշէ ին՝ Արիմիս (Εἰς Ἀριμῖος), Լատիններ միատարր անունին վրայ յօդ միացնելով, կարգացին Inarime, ըստ Վերգիլիոսի Ենէականին (Թ, 715-6).

Ամարսի... Ինարիմ,

Այն որ սասախն Արամազդայ՝ կարծր ի խշտի անկեալ Տիւփեայոյ։ Անկէ քաղելով Վերգիլիոս կը պատմէ հետեւեալ աւանդութիւնը, ըստ Հայր Արսէն Բագրատունիի թարգմանութեան՝

«... Հեծէր գետինն, որպէս յորժամ
Արամազդ

Բարկաճայթ փայլատակաբ
զՏիփովհաւ թօպէ զերկիր
յԱրիմայս, ուր աւանդեն
զՏիփովհաի լինել խշտիս։

Եւ այսպէս ալ կը մեկնաբանեն. — Արամազդի հակառակորդ հակներէն մին, յիսնադարի կամ հարիւրադարի Տիւփոն, անոնց կոտորածէն միակ վերապրողը, վերայիշեալ Արիմեան լեռներէն մէկուն քա-

րայրին մէջ չղթայական արգելափակուցաւ։ Սա նախապէս սիրահարուած ըլլալով Աստղիկի, զայն հետապնդած էր մինչեւ Եփրատի ափերը՝ ուր երկու ձուկեր գիցուին կորզելով, զայն գետին միւս կողմէ կ'անցնեն ու այսպէս կը դասուին ճերմատասն աստեղատուններու շարքը։ Նախնի բանաստեղծներ և աշխարհագիրներ ալ և ալ տեղեր կը դնեն Արիմեանց լեռներն ու քարանձաւները, բայց ճիշտ պիտի ըլլար զանոնց դնել Կիլիկիոյ մէջ, Դիցաբանութեան մէջ իրենց տեղը ունեցող Կոռիկոսի քարայրները նոյնքան հռչակաւոր են նաեւ աւանդակէ պատմութեան մէջ, իբր Խարսիւտ ձութոս, որոնք կը գտնուին նոյն լեռներու միջեւ, բայց աւելի ծովեզերքին մօտ, իբր մէկուկէս մղոն հեռու բուն իսկ Կոռիկոսի հրուանդանէն (ըստ Ստրաբոնի՝ քսան ասպարէզ), զոր պատմիչը կը ներկայացնէ իբր բոլորչի հովտաձեւ ընդանակ գոգ մը, շրջապատուած բարձր քարաժայռերէ, որոնցմէ մեծ քարայրին յատակը անկանոն ձեւով է և անհարթ քարուտ մը, բայց թէ զարդարուած մշտադալար ու նաեւ մշակելի բոյսերով, տեղ տեղ նոյնիկ զբոքումի մշակութեամբ։ Կայ նմանապէս ուրիշ քարայր մըն ալ՝ ուրկէ կը բխի ակառնակոտ ջուրի վտակ մը, որ սուղելով կ'երթայ ծովը կը թափի և կը կոչուի Դաւոն-Ջուր (Πεχρον Նճար)։ Ուրիշ աշխարհագիր մը՝ Մեխի՝ աւելի պերճօրէն կը նկարագրէ Կոռիկոսի ծաղկաւէտ շրջանը, չափազանցուած գոյներով։ Հետաքրքրական է որ նորագոյն ուղեւորներ, որոնք կրցած էին այս շահեկան բնավայրը քննել, ո՛չ զբոքումի մշակութեան հանդիպեցան և ո՛չ ալ մշակելի ալլ բոյսերու, ու գտան միայն մօրուտ ու ճախճային գետին մը, վերէն վար առկայեալ բարձրագիւր ապառաժներով, որոնց վրայ տեղ տեղ յունարէն արձանագրութիւններով։ Այս զլխաւոր քարայրներէն զատ կան ուրիշներ ալ՝ որոնցմէ մէկունն մէջ կը լսուին ջուրի խոխոջանքներ։ Ստրաբոն Ամասիացիի յիշած գետնասոգ վտակը կը թուի որ երկրաշարժի մը հետեւանքով երեւան եկած է, վասն զի նոյն տեղէն կ'անցնի և կը կոչուի Տիլի Սու, և ասոր շուրջն է որ գալարազուարճ՝ բայց գժուարակոյս արտերու մէջ զբոքումը կը մշակուի։ Ղլինիոս ընապա-

տումը այս սահմաններուն մէջ կը դնէ նոյնպէս զարմանալի և բարեշնորհ այլ աղբիւր մը, 'Նուս' որմէ խմողներ կը կազդուրուէին և զգօն ու արթնամիտ կը դառնային: Միջին դարու եւրոպացի պատմիչներէն ոմանք կը պատմեն որ իրենց նկարագրող գլուխներուն կարմրադեղ նիւթը կոռիկոսի վաղածանօթ քրքոււմէն է որ կը պտուտաստէին:

Հռոմէական տիրապետութենէն առաջ կոռիկոս այնքան կարեւոր քաղաք մը չէր, այսուհանդերձ, իբր գաղթավայր, անկախութիւն կը վայելէր ու նոյնիսկ դրամ կը կոխէր: Բայց Սեւեւկեանց իշխանութեան ժամանակ կոռիկոս կը յիշուի իբր բաւական կարեւոր քաղաք և իբր վաճառական նաւահանգիստը Սեւեւկիոյ: Յետագային, կիլիկեան այլ բանուկ նահանգապետներու կարգին սա ալ անշքացաւ և դարձաւ ծովահէններու որջ մը:

Կոռիկոսի մէջ գլխաւոր չաստուածութիւնը Փալլատուն էր՝ որ աւարկայ էր մասնաւոր պաշտամունքի և որուն պատկերը կ'երեւայ յունական շրջանին քաղաքին մէջ կոխուած գրամներուն վրայ և որոնցմէ մէկ քանիներուն վրայ Փալլատուն ներկայացուած է ոտքի կանգնած դիրքով, աջ ձեռքին մէջ կրելով սկահ մը, իսկ ձախին մէջ՝ օձազուլուի գլուզան (caducee) մը: Օպիանոս պատմիչը կը վկայէ որ Կոռիկոսի մէջ ծնած ըլլալով, քաղաքը իր անունովը կը կոչուէր: Երբ Հռոմէացիք կիլիկեան հռոմէական նահանգի մը վերածեցան, Կոռիկոս մեծ կարեւորութիւն ըստացաւ ու կիլիկոն քաղաքին վրայ կտառվաւրէ գրուեցաւ: Քաղաքի մասին շատ առիթներով կը խօսին Տիտոս-Լիվիոս, Պլինիոս և այլ բազմաթիւ պատմագիրներ: Յետագային Կոռիկոս դարձաւ Սեւեւկիոյ նաւահանգիստը ու Օպիանոս կը գրէ այս առթիւ սորոնք Հերմայեա քաղաքէն մինչեւ Կոռիկոս կը նաւարկին: Ստեփանոս Բիւզանդացի կը պատմէ որ Կոռիկոս իր ժամանակին Սեւեւկիա գաւառին ամենէն կարեւոր քաղաքն էր ու կ'աւելցընէ որ ան նաւահանգիստը կը ունէր և փոքրիկ զղրի մը: Այդ շրջանին Կոռիկոս տակաւին ծովահէններու կայան մըն էր՝ որիցէ ծառքած է վերոգրեալ առակը՝ որու մասին գուցէ Կոռիկոսցին լսած էր:

Կոռիկոսի մասին հնութեան մեղի փախանցած տեղեկութիւնները շատ քիչ են, մինչդեռ, ընդհանրապէս, Միջին դարէն մեղի հասածները շատ աւելի կարեւոր են: Corycus՝ որուն այլաշրջուած մէկ անունը կը գտնուի Gorigos ձեւին տակ, Բիւզանդացուց և Հայոց իշխանութեան ժամանակ կարեւոր բերդաքաղաք մըն էր: Յուստիանոս կայսր նորոգել կու տայ Կոռիկոսի բազմիցիներն ու անկէկանոցը: Երբ Կիլիկիոյ ծովեզերեայ ու ներքին բազմաթիւ քաղաքներ կը զիմադրեն Արաբական արշաւանքին առջեւ, Կոռիկոսի յիշատակութեան չենք հանդիպել, որմէ կարելի է հետեւցընել որ է: Գարուն վերջեր քաղաքը եթէ ոչ բոլորովին մաւաղացած, գոնէ անշքացած էր, իր անցեալ մեծութեան վկաներ ձգելով միայն իր բազմաթիւ շէնքերը, շիրիմներն ու արձանագրութիւնները: Իր աւերակները՝ որոնք մասնաւորաբար այդ երկու շրջաններուն կը պատկանին, ցոյց կու տան որ եթէ ոչ Ճարսոսի չափ կտրուէր, գէթ անկէ աւելի ընդարձակ էր: Պաշտպանութեան արշաւանքի ժամանակ ծովեզերեայ այլ ամրոցներու կարգին սա ալ նորոգուեցաւ ու նաւահանգիստն ալ ամրացուեցաւ: Այնքան կայսր կողմէ արժանի նաւերով հոն զրկուած Սուսամէթս անուն ներքինի զօրավարի մը ձեռքով:

Հայկական տիրապետութեան ժամանակ Կոռիկոս իբր բնակավայր կը ծառայէր Ռուբինեանց իշխանութեան տակ գտնուող աւատական հայ Պառնոններուն, որոնք Կիլիկեան արքայատոհմի իշխանազուններն էին և պաշտօն ունէին պահելու Կիլիկիոյ արքունի ճամբաները, երկրին արեւմտեան կողմէն: Կոռիկոսի աւատապետ Պառնոնները մինչեւ Ռուբինեանց թագաւորութեան վախճանը, շարունակեցին յաջորդաբար բերդատները մնալ ու պաշտպանել երկրին ծովեզերքէն կամ հարաւէն ըլլալիք յարձակումները: Հրեայ ուղեւոր Բենիամին Դուստը երբ 1163ին Կիպրոսէն նաւելով Կոռիկոս ցամաք կ'ելլէր, Արամի ևս մէկ Հաւոյց երկրին աստիճանագրուի կը հոգէր Կոռիկոսը և յակնէ յանուանէ յիշելով Թուրու Բ.ը, իբր թագաւոր լեռանց: ԺԲ. դարուն ի վերջ, Կոռիկոսի իշխան կամ բերդատէր կը յիշուի Սիմուս Կուռիկոս, հաւանաբար յոյն իշխանական զարմին

պատկանող մը և կամ յունահաւան Հայ մը։ Ենտրելու իր ծովային առաջնակարգ դիրքին և բնական պաշտպանութեան և Կիպրոս կղզիի մերձաւորութեան, Կոթիկոս Կիլիկիան մեր իշխանութեան օրով, ամբողջ երեք դար, եղաւ զինուորական և առեւտրական կարեւոր կեդրոն մը։ Միլլին դարուն, Կիլիկիոյ ծովափնեայ Հայերը լաւ նաւորդներ էին։ Լեւոնային Կիլիկեցիք անասնաբանութեան և երկրագործութեան զարկ տալու հետամուտ, դաշտային և մաւնաւանդ ծովափնեայ Հայերն ալ զարկ կուտային ծովային վաճառականութեան, ինչպէս որ իրենցմէ առաջ հոն բնակող Յոյներն ու Փիւնիկեցիները ըրած էին, ամէն բանէ առաջ լաւ նաւակայք մը ապահովելով իրենց առեւտրական նաւերուն համար։ Ինչ որ էին Ռուստի, Տիւրոսի և Աքիւայի անջնալ գտնուած կղզեակները այդ քաղաքներու պաշտպանութեան համար, նոյնն էր Կոթիկոսի կղզեակը՝ որ դիւրութեամբ ամբարցուած էր և կրնար դիմադրել արշաւողներու յարձակումներուն։ Կոթիկոսի կղզիին կամ ծովային բերդին մէջ էր հաւանաբար բերդատէր պաշտան ու եկեղեցին, ու կղզին էր որ քաղաքը կը պաշտպանէր ցամաքային բերդերով, յառաջացեալ ամբողջի մը պէս։

Կիլիկեան իշխանութեան սկիզբի օրերուն, երկրին մէջ գտնուած հռովմէական և բիւզանդական բերդերն ու ամրոցները շատ թանկագին ծառայութիւն մատուցին մէկ կողմէ նորահաստատ իշխանութեան զինուորական և վարչական կազմակերպութեան տեսակէտով և միւս կողմէ երկրին ընդարձակման ու պաշտպանութեան հաւանք մը։ Այսպէս երբ երկրին ընդհանուր զարգացման և տնտեսութեան օգտին Լեւոն Ա. արտասանեց 1201ի առանձին դաշինքով որ ձեռնովացիք և Վենետիկցիք ազատ երթեւեկ և բնակութիւն ունենան և ապրանք ներածեն ու արտածեն Կիլիկիա, չորս մեծ վիճակներ միայն բացառութիւն նկատուեցան, Կոթիկոս, Կապան և երկու այլ բերդաքաղաքներ։ Բիւզանդական գրեթէ բոլոր զղեակներն ու բերդերը, սկսած Վահկայէն, իրարու ետեւէ, երբեմն բաւական ռաւը ընդդիմութիւններէ յետոյ, հայ իշխաններու և զօրապետներու ձեռքը կ'իյնային և ուր կը հաստատուէին, Եւրոպայի

հետ անխուսափելի շփումներու իբր հետեւանք որդեգրելով բուն իսկ եւրոպական աւատապետական դրութիւնը։

Եղբայրս Սուլթան Սալահէտտին ԺԲ. դարու վերջերք երբ Նեղոսի կողմէն տէն մինչեւ Նիսուէի սահմանները նուաճած, կ'ուզէր նորահաստատ Կիլիկեան իշխանութիւնն ալ նուաճել, Լեւոն Ա. վրձնեց չենթարկուիլ Սուլթանի բռնութեան ու որոշեց դիմադրել, իր յուրը դնելով իր անառիկ բերդերուն և զիսաւորաբար Անաւարդայի ճապառաժաւալ բերդին ու Կոթիկոսի օգուտային ու ցամաքային պարպապատ բերդերուն վրայ, չորս վերանորոգելու հեռատեսութիւնը կ'ունենայ իր իշխանութեան առաջին տարիներուն, ի գէպ ժամանակի օգտագործելու համար սոյն աւանդիկ բերդերուն բնական ու արուեստական պատնէշները, մասնաւորաբար Կոթիկոսի մեծ Պուրը, ինչպէս որ պիտի տեսնենք իր կարգին։ Կը թուի սակայն որ ԺԳ. դարու սկիզբը Կոթիկոսի ցամաքային բերդը մասամբ աւերուած էր, վասն զի Վիլլապրանտ որ 1212ին Տարսուէն հոս եկաւ, ցամաքային բերդը չի յիշէր, այլ կը յիշէ ծովանիստ քաղաքը միայն (in mari sita) իբր բանուկ նաւահանգիստ, իր հողմմէական ոճով զարմանալի շէնքերու աւերակներով։ Նոյն տարիներուն Կոթիկոսի բերդատէր իշխանն էր Վահրամ Մարաշլախտ, որ Կոթիկոսէ զատ բերդատէր իշխանն էր Եփեսոս կոչուած ուրիշ բերդի մը, ըստ Ապուլֆարաճ պատմագրին։ Կամ վարչական ու զինուորական ձիրքերու և կամ ազգականութեան ու արքունի պաշտպանութեան ուսով, ինչպէս որ աղդեցիկ Արքայիկոպոսիտի երկու անջնալ թեմերու Առաջնորդ կը կարգուէին, այնպէս ալ միւս եւնոյն անձը կրնար իշխան ու բերդատէր կարգուիլ երկու ամրոցներու, արքունի գանձին ապահոված իր հասոյթներուն համեմատութեամբ։ Լեւոն Ա. թաքաւոր առանձին երկրարտաւով Վահրամ Մարաշլախտը բերդատէր կարգած էր Կոթիկոսի երբ ձեռնովացիք դիմումնագրով մը կը խնդրէին Վահրամ իշխանին վճարուելիք մաքսատուրքէն ազատ կացուցուիլ, Լեւոն պարգեւագրով մը կը մերժէ ձեռնովացուց խնդրանքը, տրուած ըլլալով որ Կոթիկոսի մաքսատուրք իր կարեւոր եկամուտ

ներով կը սատարէր արքունի ծախքերուն։ Մարաշախտը Լեւոնի մահէն յետոյ ուս-
զեց անոր կնուծեան առնել անոր եղբոր
աղջիկ՝ Ալիծը, որ Ռուբէն կամ Ռեմունդ
իշխանի մայրն էր և որ վերջինս թագաւոր
հռչակել տալու համար ապստամբեցուց
Տարսուսի գլխաւորներն ու ժողովուրդը։
Բայց Կոստանդին Պալ խնամակալ, ըլլա՛յ
զինուորական միջոցներով, պատժեց ա-
պստամբները։ Վահրամի հայրը Կոփրեզ
(Gofredi de Corco) ո՛չ միայն անունով,
այլ և հաւանաբար ազգով ալ Փրանկ էր,
որուն Մարիամ աղջիկը յետոյ իրեն կնու-
թեան առած էր Պալիանի Իպլինիանի որ-
դին՝ Փրիլպպոսը։ Կոստանդին Պալ չներեց
վահրամի ապստամբութիւնը, ու ետ առ-
նելով անոր իշխանական իրաւունքները,
նուաճեց բովանդակ Կոռիկոսի նահանգը ու
երբ Լեօնի մահէն յետոյ Կոստանդին Պալ
իր Հեթում որդին թագաւորեցնելէ յետոյ,
իր միւս որդիներուն աւագ իշխանութիւն-
ներ և ստացուածներ շնորհեց, Օշին որդ-
ւոյն ալ Կոռիկոսի բերդատիրութիւնը տը-
ւաւ։ Ասոր վրայ բնական էր որ Վահրամի
Սմբատ որդին ուզէր պահել Կոռիկոսի վը-
րայ հորը ունեցած իրաւունքները, իբր հո-
րը անդրանիկը՝ ըստ Երուսաղէմի ծանօթ
Օրինաց (Աստիգը) տրամադրուեալնէ։ Կոս-
տանդին թագաւորահայր, սակայն, կը դի-
մէ իր Յովհան Իպլինեան փեսին խորհուրդ-
ներուն և սա ալ ուրիշ իրազէտներու հետ
խորհրդակցաբար, իրաւունք կուտայ Կոս-
տանդինի, որով Կոռիկոս, ինչպէս ուրիշ
բերդատիրութիւններ, ո՛չ թէ հայրնական
ժառանգութիւններ կը ձանչուէին, այլ
արքունի իրաւունքով և հրովարտակով
կարգուած իշխանութիւններ, նահանգային
վարչութեանց ձեւով։ Ասոր վրայ Օշին
իշխան տէր և ժառանգ կը կարգուի Կոռ-
իկոսի վրայ։ Սա իր պառնուութեան տարի-
ներուն, կը նորոգէ ծովային ու ցամաքա-
յին բերդերն ու աշտարակները և նոր շէ-
նութիւններու ձեռնարկելով, կ'աւարտէ
1258ին ու արքունի պատմիչէն իրաւամբ
կը կոչուի և Տէր գերագոյն զոյնին Կոռի-
կոսի մօտ գեսպան կարգուած Ռիւպրուք,
վանական ձանապարհորդագրել, Կիլիկիա
կը վերագառնար, նոյն ատեն լուր կը հաս-
նէր որ Հեթում թագաւոր ալ ողջամբ կը

գառնար Թաթարաց երկրէն, որուն վրայ
Կոստանդին թագաւորահայր իր բոլոր որ-
դիները Սիւս կը ժողվէր, մեծ ուրախու-
թեամբ հանդիսադրելու համար թագաւոր
որդւոյն վերադարձը։ Ռիւպրուք, որ ներ-
կայ էր խրախճանքին, կը պատմէ որ Պա-
ռոն Օշին միայն բացակայ էր, զգի շինէր
բերդ մի, հաւանաբար աւելի փնտսուած
ցամաքային բերդը։ Այդ տարիներէն սկսած
Կոռիկոս արդէն Կիլիկեան Հայաստանի
գլխաւոր նաւահանգիստն է ու Լեւոն Ա.
թագաւորի պատերազմական ծովային ամ-
րոցը։ 1190 Յունիս 15ին, որ է Փրէտէրիք
Շիկամօրուս գերման կայսեր Կալիկազոս
գետի մէջ ջրահեղձ ըլլալէն հինգ օր առաջ,
իր բանակին մէկ ամաց եկած Կոռիկոսի
նաւակայքը ապստանած էր, անկէ Ան-
տիոք նաւելու համար, վասն զի այդ շէր-
ջանին Կոռիկոս կարեւոր նաւահանգիստ
մըն էր, երբ տարիներ առաջ Հեթումեան
Կոստանդին իշխան մեծ Պառոնը, որ Հա-
յաստանի Պալլէն էր, Լեւոն Բ. ի մահէն յե-
տոյ Կոռիկոսի բերդը նուէր ստացած էր
և զոր կ'ուզէր իր կրտսեր որդւոյն՝ Օշինի
յանձնել, ինչ որ կատարուեցաւ իրաւական
ամէն գործողութիւն լրացուելէ յետոյ։

Երբ հելլէն յելուզակ Գանաքի՝ Յրու-
սաղէմի Ամաւրի թագաւորին առաջին կի-
նը՝ Նոլիմա՝ Կիպրոսի ծովեզերքներուն
վրայ առեւանգեց ու մանուկներով ու
կարասիներով կրագան Անտիոք գերի
տարաւ, քաղաքին բերդատէր Կիր Իսա-
հակի մօտ, 1194ին Լեւոն Ա. բռնի պա-
հանջեց զիրենք և թագուհին Կոռիկոս բե-
րելով, Ամաւրի թագաւորը իր մօտ հրա-
ւիրեց ու անոր յանձնեց իր գերուած ըն-
տանիքը, մեծ խնջոյքով մը զիրենք պատ-
ուելէ յետոյ։

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(5)

ՅՆ

